

કવિતાનું મંત્ર-સ્વરૂપ અને તેની શક્યતાઓ

મોટા ભાગે કવિતા હંમેશાં બે વિરુદ્ધ વલણો તરફ ખેંચાતી હોય છે. એક અંતર્મુખ દર્શન તરફનો લગાવ અને દૃશ્યજગત રજૂઆત તરફનો લગાવ; પણ કવિતા આ બે વલણથી પર, એક આધ્યાત્મિક ભૂમિકા તરફ પણ ઊંચે જઈ શકે છે, જ્યાં આ બે વિરોધો શામી જાય છે. ‘સાવિત્રી’ મહાકાવ્યના રચયિતા શ્રી અરવિન્દ સર્જનાત્મક અને આધ્યાત્મિક પ્રક્રિયામાં એક સામ્યતા જુએ છે. કાવ્યવિવેચનના એમના ગ્રંથ ‘ભાવિ કવિતા’માં કહે છે :

“સઘળું સર્જન, તેની અંતરતમ પ્રક્રિયાનાં રહસ્યમાં જોવા જઈએ તો, એક જાતની અગમ્ય ઘટના છે. એ સર્જનના માત્ર અત્યંત સ્થૂળ અથવા તો યંત્રવત્ અંશનું જ બહુ તો પૃથક્કરણ થઈ શકે. કવિતાની સર્જનાત્મક શક્તિ પણ એમાં અપવાદ નથી. કવિ એક એવો જાદુગર છે કે જે ભાગ્યે જ પોતાના જાદુનું રહસ્ય જાણતો હોય છે. સર્જનમાં તેનું આલોચનાત્મક રીતે, રચનાત્મક રીતે જે ભાગ જ્ઞાનપૂર્વક ભજવે છે તે પણ બુદ્ધિ કરતાં સહજપ્રજ્ઞાની ક્રિયાવિશેષ હોય છે. અધ્યાત્મશક્તિની વાહિની અથવા તો કરણ બની રહે છે અને એ સર્જનનો રસાસ્વાદ લેવાનું કાર્ય કવિ પોતે બીજાઓ બૌદ્ધિક વિવેક દ્વારા નહીં પણ આધ્યાત્મિક સંવેદન દ્વારા કરે છે.” (અનુ. સુન્દરમ્)

આવી એક વ્યાપક આધ્યાત્મિક ભૂમિકા ને ચૈતસિક જગતમાં ઉપર ઊઠી જવાની અને ત્યાંના દર્શનને અભિવ્યક્ત કરવાની પ્રક્રિયા જ ખરી રીતે ‘મંત્ર કવિતા’ની ભૂમિકા રચે છે.

આપણી સંસ્કૃતિમાં, પ્રાચીનકાળમાં કવિ શબ્દનો અર્થ જ ‘ઋષિ’ હતો. એ સત્યનું દર્શન કરનાર અને સત્યને પ્રગટ કરનાર લેખાતો. તેના કાંતદર્શનની શક્તિ જ કવિની વિશિષ્ટ શક્તિ લેખાતી. કવિતા એક કલા છે અને તેનું કાર્ય કાંતદૃષ્ટિ અર્પણ કરવાનું રહેતું. કવિ દ્રષ્ટા છે એટલે એ જુએ છે, પણ બીજા બધા

કરતાં જુદી રીતે જુએ છે. કવિ વિશિષ્ટ રીતે વિચારે છે, પણ એક ફિલસૂફની જેમ નહીં કે પયગંબરની જેમ નહીં. તે બંને કરતાં જુદી રીતે ચિંતન કરે છે. કવિ સત્યમાં રહેલી સૌંદર્યશક્તિ વડે આપણને સત્યનું દર્શન કરાવે છે. કિટ્સનું વિધાન ‘Truth is Beauty and Beauty is Truth.’ યથાર્થ લાગે છે. એ શબ્દ દ્વારા પ્રતીકોથી, પ્રકૃતિ કે જીવનની ક્રિયાઓમાંથી સત્યનું દર્શન કરાવે છે. કવિનું કાર્ય સત્યનાં વિવિધ પાસાંને તેમના જીવંત સંબંધમાં ઝડપી લેવાનું અને મૂર્ત સ્વરૂપમાં અભિવ્યક્ત કરવાનું હોય છે.

કવય: સત્યશ્રૂત: - એટલે કે કવિઓ કાંતદર્શન કરનારા અને કવિતાની પ્રેરણામય વાણીના શ્રોતા હોય છે. કવિઓ અંતરાત્માના જગતમાં સઘળી વસ્તુઓને-જગતને, ઈશ્વરને, પ્રકૃતિને વગેરેને - અતિ નિકટતાપૂર્વક જુએ છે અને પોતાના આ દર્શનના માધ્યમથી સર્જકચેતનાને સક્રિય રીતે વાણીનાં સ્વરૂપો અને પ્રવાહ પ્રગટાવે છે. તેથી એ વાણીના શ્રોતા પણ કહેવાય છે.

તેથી મંત્ર કહેતાં જ આપણને વૈદિક ભાષામાં સર્જાયેલા વેદો યાદ આવી જાય છે. કવિતાનું મંત્ર-રૂપ અંગેનો વિચાર એ આપણી પરંપરામાં રચાયેલા મંત્રો છે. તે કાવ્યમાં રહેલી કાવ્યશક્તિના ઉદ્ભવ અને પ્રયોજનના અન્વયે રહેલી પ્રક્રિયા છે. વાસ્તવમાં તો કવિ, કવિતા, મંત્ર અને કાવ્યશક્તિ આ ચારેય બાબતો અવિનાભાવે જોડાયેલાં છે. આમેય કાવ્યપ્રક્રિયા રહસ્યમય અને સંકુલ સ્થિતિ છે. કવિચિત્તમાં સ્થિત અનુભવો અને તેનો અભ્યાસ જ્યારે સંવેદન અને વિચાર દ્વારા શબ્દ-રૂપ લે છે, અભિવ્યક્ત થાય છે, ત્યારે તેની એક ચૈત્સિક ભૂમિકા સર્જાતી હોય છે. ક્યારેક તત્ક્ષણ તો ક્યારેક દીર્ઘ સમયે અભિવ્યક્ત થતા આ શબ્દો એક ધ્વનિ સર્જે છે. મૂળ શબ્દ સ્વયં સર્જક છે. તેને લઈને કવિ જ્યારે કવિતા રચે છે ત્યારે તેની વૈચક્તિક ચેતનાની, તેની ભૂમિકાનું ખૂબ મહત્ત્વ હોય છે. કાવ્ય આત્માની ભાષા છે, એમ પણ આપણા રસમીમાંસકોએ કહ્યું જ છે. કવિતા જ્યારે મંત્ર-રૂપ લે છે, તે પહેલાં મંત્ર શું છે? એ તપાસીએ. આ અંગે શ્રી અરવિન્દ ‘ભાવિ કવિતા’ ગ્રંથમાં કહે છે તેમ-

“વાણીમાં - કાવ્યની વાણીમાં - જ્યારે ત્રણે પ્રકારની કાવ્યશક્તિની તીવ્રતા ત્રિવેણીરૂપે એકત્ર થાય ત્યારે મંત્રનો જન્મ થાય. લય(છંદ)ની ગતિ, શબ્દદેહ ને વિચાર-તત્ત્વની, ટૂંકમાં શૈલીની તથા આત્માને સત્યનું દર્શન થાય તેવી દષ્ટિની - સત્યના કાંતદર્શનની તીવ્રતમ - ઉદાત્તતા, એકીવખતે કવિમાનસમાં જાગ્રત થાય ત્યારે મંત્રનો જન્મ થાય છે.”

(The Mantra, poetic expression of the deepest spiritual reality,

is only possible when three highest intensities of poetic speech meet and become indissolubly one, a highest intensity of rhythmic movement, a highest intensity of interwoven verbal form and thought substance, of style, and a highest intensity of the soul's vision of truth) - Sri Aurobindo

શ્રી અરવિન્દ ‘મંત્ર કવિતા’ના અંગભૂત એવી કાવ્યપ્રક્રિયા માટે ત્રણ અનિવાર્ય એવા પ્રવાહો જણાવે છે :

1. લય(છંદ)ની ગતિ : ‘મંત્રનું અર્ધું બળ તો આંતર સત્યને સાકાર કરતા એના લયધ્વનિ ઉપર નિર્ભર હોય છે.’ આ વાત શ્રી અરવિન્દ તેમના પત્રોમાં એક જગ્યાએ દર્શાવે છે. એ માત્ર સ્થૂલ લય નહીં પણ પરમસંવાદિતાનો લય હોવો જોઈએ. શબ્દલય જે સાંભળીએ છીએ તે માત્ર નહીં પરંતુ જે અંતઃશ્રુતિ વડે ઝિલાયેલો નાદ, લય જેનું અવલંબન છંદ હોય છે. શ્રી અરવિન્દ તેથી જ છંદને ખૂબ મહત્ત્વ આપે છે.

2. શબ્દદેહ અને વિચારતત્ત્વ : આવા છંદઘોષનાં મોજાં ઉપર થઈને અર્થ ચાલ્યો આવતો હોય છે. છંદોલયના આવા લયહિલ્લોલથી કવિતાનો અર્થ પોતાની મર્યાદાને ઉલ્લંઘી જઈને બૌદ્ધિક વિચાર દ્વારા જે વ્યક્ત થઈ શકે તેવું નથી તે વ્યક્ત કરી શકે છે. શબ્દ વડે પમાતો આ અશબ્દ અને તેના વતીથી વ્યક્ત થતું વિચારતત્ત્વ એક કાવ્યવાણી સર્જે છે. જે કાવ્યની સારભૂત શક્તિ કે તત્ત્વ આપણને વસ્તુનું સાચું દર્શન કરાવે છે.

3. સત્યનું દર્શન : દર્શન એ કવિની સારભૂત બક્ષિસ છે. આદર્શ કવિ એટલે કે કવિનો શુદ્ધાત્મા બધાની આરપાર, સાંગોપાંગ જુએ છે અને પોતાની અંદરના સર્જક લયની અને શબ્દરૂપોની એવી તરંગમાળા ઉઠાવે છે જે એના દર્શનને સાકાર કરે છે. પરિણામે સમગ્રપણે એ એવા સત્યને એવી રીતે આકારે છે, જેમાં સત્યનું અનુપમ સૌંદર્ય મઢાયેલું હોય છે.

‘ભાવિ કવિતા’ વિશે વાત કરતાં શ્રી અરવિન્દ સ્પષ્ટપણે માને છે કે “કવિતા ત્યારે જ મંત્ર બને છે કે જ્યારે તે અંતરતમ સત્યનો અવાજ હોય. અને તે સત્યના યથાર્થ છંદની અને વાણીની ઉચ્ચતમ શક્તિ દ્વારા તેનું કલેવર પ્રાપ્ત થાય. વેદ અને ઉપનિષદના પ્રાચીન કવિઓ મંત્રનું ઉચ્ચારણ કરવાનો દાવો કરતા હતા, કારણ કે તેઓ હંમેશાં વસ્તુઓના આ અંતરતમ ગૂઢ સત્યને જોવાનો, સાંભળવાનો અને ઉચ્ચારણ કરવાનો પ્રયત્ન કરતા અને તેઓ એમ માનતા કે, માનવહૃદયમાં રહેલો દિવ્ય પાવક અગ્નિ જે મધ્ય વાણી અને આત્માને જન્મજાત છંદ તેમને

પંખી ના જાણે

આપે છે તેનો જ ઉપયોગ કરતા અથવા તેમની શોધ કરતા.”

વળી કવિને આપણા રસમીમાંસકોએ ‘સાક્ષાત્કૃતધર્મા’ પણ કહ્યો છે. ‘વ્યક્તિવિવેક’ના નીચેના શ્લોકમાં ઉલ્લેખ છે એમ શ્રી અરવિન્દ ‘મંત્રકવિતા’ વિશે પણ આમ જ માનતા હશે :

રસાનુગુણહૃદ્યાર્થચિન્તાસ્તિમિતચેતસઃ
ક્ષણ સ્વરૂપસ્પશોત્યા પ્રજેવ પ્રતિભા કવેઃ ।
સા હિ ચક્ષર્ભગવસ્તુતીયમિતિ ગીયતે
યેન સાત્રાત્કારોત્યેષ
ભાવાસ્ત્રેકાલયવર્તિનઃ ॥

(રસને અનુરૂપ શબ્દાર્થ શોધવામાં લીન થયેલા કવિની સ્વરૂપસ્પર્શથી ઊઠેલી પ્રજ્ઞા તે જ પ્રતિભા છે. તે જ ભગવાનનું ત્રીજું ચક્ષુ છે એમ કહેવાય છે. આ ચક્ષુથી (ભગવાન) ત્રણે કાળમાં રહેતા ભાવોને પ્રત્યક્ષ કરી શકે છે. આને જ શ્રી અરવિન્દ મંત્રકવિતા કહે છે.)

‘મંત્રકવિતા’ના એક ઉદાહરણ તરીકે આપણા રાષ્ટ્રના કવિ બંકિમચંદ્રની પ્રખ્યાત કાવ્યપંક્તિને યાદ કરવા જેવી છે. બંકિમચંદ્ર ચેટરજીને વિશે શ્રી અરવિન્દે એક લઘુલેખ ‘મોનોગ્રામ’ લખ્યો છે, તેમાં ‘વંદેમાતરમ’ને એમણે મંત્ર તરીકે જાહેર કર્યો છે. આખા રાષ્ટ્રના આત્માને જાગ્રત કરતી આ કાવ્યપંક્તિઓ, લોકહૃદયમાં અને પ્રજાજીવનમાં કેવી તો ઓતપ્રોત થઈ ગયેલી એ આપણા નજીકના ઇતિહાસનો અનુભવ છે. આખા દેશમાં રાષ્ટ્રીય ચેતના જગવવામાં આ કાવ્યે કેવી અનુપમ અસર ઊભી કરી હતી તે આપણે જાણીએ છીએ. અમેરિકન કવિ, આધુનિકોનો આદિ કવિ વિહટમેનને પણ યાદ કરવો પડે. રૂપની દરકાર કર્યા વગર પોતાના દર્શનને વ્યક્ત કરવા મથતો કવિ, આપણને માનવનું સંગીત ગાઈ સંભળાવે છે. માનવના વિરાટ સ્વરૂપને તે જુએ છે અને તેના શાશ્વત આત્માને નિહાળે છે. માનવની સ્વતંત્રતા, તેની મહત્તા અને ભવ્યતા તે જુએ છે :

હે આત્મા! ચાલો પથ આદિ ચિત્તને
ના ભૂમિના, સાગરના ન માત્ર,
પંથે ચલો તે જ્યહીં અચ્છ ફુલ્લતા
તારી, પ્રજા પ્રૌઢ યુવાન શ્રીભરી,
તે દેશ ચાલો જ્યહીં ઋક ટજુર ખીલે.
ચલો ચલો આદિમ સ્વર્ગભૂમાં,
સંજ્ઞાનની જન્મસ્થલી વિશે ચલો,

તે આવિલે મુક્ત દીક્ષા પ્રદેશે

પુનઃ ચલો શ્રીમત સૃષ્ટિ કક્ષે (અનુ. સુન્દરમ)

“Passage indeed O soul to primal thought,
Not lands and seas alone, thy own clear freshness
The young maturity of brood and bloom,
To realms of budding bibles.
To reason’s early paradise,
Back, back to wisdom’s birth, to innocent initiations,
Again with fair creation.” - Whitman

એક રીતે મંત્રનો ઉદ્ભવ બુદ્ધિથી પર એવી ઊર્ધ્વ મનની ભૂમિકામાંથી થાય છે. શ્રી અરવિન્દ તેને અધિમનસ કાવ્યધારા (Overmind poetry) કહે છે. બીજી રીતે મંત્રકવિતાને આત્માનો દષ્ટિકોણ (soul’s view point) પણ કહી શકાય. આ કાવ્યદર્શન એ જીવનની સમીક્ષા નથી; પરંતુ આત્માનો દષ્ટિકોણ છે. શ્રી અરવિન્દ કહે છે કે મંત્ર કાવ્યમય વિચાર તથા અભિવ્યક્તિનું ઉચ્ચતમ, ઉત્કટતમ, આવિષ્કાર રૂપ છે. વેદના કવિઓ મંત્રને પ્રેરણાયુક્ત, આવિષ્કારયુક્ત દર્શનના અને દર્શનવાળી વિચારણા માનતા હતા. પરંતુ એ ચાચું છે કે કાવ્યનું દર્શન એ જીવનની સમીક્ષા નથી. આ સંદર્ભે મેથ્યુ આર્નોલ્ડે કવિતા એટલે ‘જીવનની કાવ્યમય સમીક્ષા એટલે કે ટીકા’ની વ્યાખ્યા આપી છે તે જોખમભરી છે. કવિએ ‘જગત પોતાને મળ્યું છે તેને વધારે સારું કરીને પોતાની પાછળ મૂકવું’ તેવો ભાવ કદી રાખવો જોઈએ નહીં. તેનું કારણ કે કાવ્યમય દર્શન એટલે કોઈ જીવનનું વિવેચનાત્મક કે સમીક્ષાવાળું કે બૌદ્ધિક અથવા ફિલસૂફીના દષ્ટિબિંદુ દ્વારા કરેલું દર્શન નહીં, પણ કવિતાનું દર્શન એટલે અંતરાત્માએ કરેલું દર્શન એ વાત જ યોગ્ય છે.

આ અંગે શ્રી અરવિન્દ નોંધ છે એ વાત ‘મંત્રકવિતા’ માટે અંકે કરવા જેવી છે :

The poetic vision of things is not a criticism of life, not an intellectual or philosophic view of it but soul-view, a seizing but the inner sense. (Sri Aurobindo)

કવિતાના ઉદ્ગમસ્થાન તેનાં મૂળ વિશે વાત કરતાં શ્રી અરવિન્દ ચતુર્થ પરિમાણ (fourth dimension)ની પણ વાત કરે છે. કવિતાનો મૂળ સ્ત્રોત ક્યાં છે તે શોધમાં જ કદાચ ‘મંત્રકવિતા’નું મૂળ રહેલું છે. આમ તો કલામાત્રનું રસસંવેદન (aesthetics) વ્યક્તના અસ્તિત્વમાં રહેલું હોય છે.